

Савчук З. Психологічні особливості професійної ідентичності майбутнього психолога в аспекті його професіоналізації / З. Савчук // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології : наук .журнал / голов. ред. А. А .Сбруєва. – Суми :Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка. 2016. – №5(59). (фахове видання)

Зоряна Савчук
Вінницький державний педагогічний
університет імені Михайла Коцюбинського

Психологічні особливості професійної ідентичності майбутнього психолога в аспекті його професіоналізації

***Анотація:** У статті описано особливості розвитку професійної ідентичності майбутніх психологів. Представлено матеріал щодо теоретичного аналізу проблеми.*

Проаналізовано теоретичні та практичні підходи з проблеми професіоналізації , розглянуто професійну ідентичність як основне поняття, що відображає сутність професійного розвитку; розкрито зміст особистісного сенсу поняття «психолог» у майбутніх фахівців; проаналізовано та визначено відмінності у показниках професійної ідентичності майбутніх психологів залежно від етапу професійної підготовки .

***Ключові слова:** професіоналізація, професійна ідентичність, майбутній психолог, психологічне становлення, професійна ментальність, особистісний сенс, етап професійної підготовки.*

***Зоряна Савчук.** Психологические особенности профессиональной идентичности будущего психолога в аспекте его профессионализации.*

Аннотация: В статье описаны особенности развития профессиональной идентичности будущих психологов. Представлен материал теоретического анализа проблемы.

Проанализированы теоретические и практические подходы по проблеме профессионализации, рассмотрены профессиональную идентичность как основное понятие, отражающее сущность профессионального развития; раскрыто содержание личностного смысла понятия «психолог» в будущих специалистов; проанализированы и определены различия в показателях профессиональной идентичности будущих психологов в зависимости от этапа профессиональной подготовки.

Ключевые слова: профессионализация, профессиональная идентичность, будущий психолог, психологическое становление, профессиональная ментальность, личностный смысл, этап профессиональной подготовки.

Zoriana Savchuk. Psychological characteristics of professional identity of future psychologists as the aspect of its professionalization

Summary: The features of professional identity of future psychologists are depicted in this article. The material about the theoretical analysis of the problem is submitted.

The theoretical and practical views of professionalization, professional identity as the basic concept that reflects the nature of professional development is considered. The content of personal quintessence of "psychologist" of future professionals is clarified.

The different features of professional identity of future psychologists according to the level of training are analyzed and defined in the article.

The theoretical and the empirical researches of leading factors and characteristics of professional identity of students who are psychologists.

The main points of view of studying the problems of identity and identification are analyzed. The meaning of "professional identity" as a result of processes of professional self-determination and self-organization is solved.

The components of psychologist professional identity that ensure the success of his or her activities as a professional are picked out. The theoretical experiment of researching the process of formation of professional consciousness of future psychologists during their training in higher school is pursued.

The theoretical and practical points of views of personal's professionalization are analyzed. The professional identity as a basic concept that reflects the nature of professional development is considered. The basic indicators of professional identity, awareness, formation, decision are defined.

The problems of professional development of future psychologists in educational and professional activities in the sphere of practical psychology are solved.

The content and dynamics of the personal meaning of "psychologist" of future professionals is depicted. The difference of indicators of professional identity of future psychologists depending according to the level of training and the forms of financing the education is analyzed and identified.

Keywords: *the professionalization, the professional identity, the future psychologist, the psychological development, the professional mentality, the personal quintessence, the level of training.*

Постановка проблеми: значні й фундаментальні зміни, що відбуваються в цей час у суспільстві, приводять до активного впровадження психології в різні сфери його життєдіяльності. Наслідком цього процесу є не тільки підвищення попиту на кваліфікованих психологів, але й збільшення вимог, пропонованих суспільством до психолога. Питання про те, що є головним у процесі професійного розвитку психолога та які механізми та процеси його забезпечують, що робить психолога ефективним й успішним, які шляхи підвищення якості підготовки до результативної й значимої роботи є одними із найважливіших.

Професіоналізм практичного психолога як подання про ідеальний рівень виконання професійної діяльності зароджується з поступового оформлення професійних знань, умінь, якостей у професійні цінності.

Одним з найважливіших факторів професіоналізму й професійної культури є сформованість ціннісного відношення до них. Становлення майбутнього психолога є нагальною проблемою сучасної психолого-педагогічної науки і практики, а також одним із напрямів модернізації і фундаменталізації вищої освіти в Україні на сучасних теоретико-методологічних засадах.

Мета даної статті: є теоретичний аналіз та висвітлення психологічних особливостей становлення професійної ідентичності майбутніх психологів.

Аналіз досліджень і публікацій. У вітчизняній науці процеси професіоналізації особистості, її професійного становлення досліджують: у зв'язку з вивченням вікових закономірностей формування особистості (Л.І. Божович, Л.С. Славіна, І.С. Кон тощо); з позицій аналізу проблеми формування людини як суб'єкта професійної діяльності (А.В. Брушлінський, Ю.М. Забродін, Є.О. Клімо В.І. Моросанова тощо); у межах концепції системогенезу професійної діяльності (особистісно-мотиваційні дослідження Б.Г. Ананьєва, Ю.В. Поваренкова); з точки зору місця й ролі здібностей та інтересів у процесах професійного становлення (С.П. Крякжде, А.К. Маркова, В.Д. Шадріков, Б.М. Теплов, Д.М. Завалішина тощо); з позицій осмислення проблем життєвого шляху й самовизначення особистості (С.Л. Рубінштейн, Б.Г. Ананьєв, Л.І. Анциферова, К.О. Абульханова-Славська, Є.І. Головаха, О.О. Кронік та ін.). Створюються цілісні концепції професіоналізації, які майже охоплюють увесь процес професійного становлення особистості (Т.В. Кудрявцев, Е.Ф. Зеєр, О.Т. Ростунов, Л.М. Мітіна, О.Р. Фонарьов.)

Уперше термін «ідентифікація» як психологічне поняття був введений З.Фройдом, поняття широко розглядалося та використовувалося у його працях: спочатку вчений трактував його як безсвідомий емоційний зв'язок дитини з батьками. При цьому Фройд розрізняв первинну-тотальну ідентифікацію, яка є формою емоційної прив'язаності дитини до матері, та більш пізнішу-вторинну-парціальну ідентифікацію-яка є предтечею появи Єдипового комплексу. Ця вторинна ідентифікація виконує функцію захисного механізму. У пізніших роботах Фройд став використовувати поняття ідентифікації для аналізу групових явищ. Дане поняття описувало механізм формування приязні по відношенню до

своїх членів групи та неприязні, яка доходить до ворожості по відношенню до членів чужих груп [3].

В сучасній психології поняття “ідентифікація” має надзвичайно широке тлумачення, що охоплює певні області психічної реальності, а саме:

1) процесу об’єднання суб’єктом себе з іншими індивідами або групою на основі встановленого емоційного зв’язку, а також включення у свій внутрішній світ та прийняття як власних норм, цінностей, зразків;

2) вичленування іншої людини як суб’єкта продовження себе самого, і проєкція, наділення його своїми рисами, почуттями, бажаннями;

3) механізм постановки суб’єктом себе на місце іншого, що виявляється як занурення, перенесення себе у простір та час іншої людини і призводить до засвоєння її особистісних рис.

Традиційно появу терміна "ідентичність" пов'язують з працями Уільяма Джеймса. Хоча він і не вживав його, але інтуїтивно відчував, що це суб’єктивне відчуття тотожності й цілісності є переживанням ідентичності, а не характером (в загальновизнаному значенні терміна). Водночас термін "ідентифікація" пов'язують і з дослідженнями З. Фрейда [3], який розглядав феномен ідентифікації, по-перше, як прояв зв'язку індивіда з іншою особою, по-друге, як механізм формування та функціонування групи.

Поняття „ідентифікація” та „ідентичність” до недавнього часу не були у широкому вжитку вітчизняних психологів. Подекуди у літературних джерелах дані поняття розглядаються то як синонімічні, то як такі, що позначають різні феномени.

Проаналізувавши різні підходи та дослідження, в яких використовуються поняття ідентифікація та ідентичність ми зробили висновки що:

1) ідентичність психологічний феномен який характеризується більшою стабільністю;

2) ідентичність в цілому, та різні її складові формується за допомогою механізмів, та процесів ідентифікації;

3) на протікання процесів ідентифікації впливають Я-концепція та вже сформовані ідентичності.

Як зазначає видатний дослідник ідентичності Е. Еріксон :«...ідентичність являє собою синтез різних значущих ідентифікацій людини.» [2]

Професіоналізацію визначають як цілісний безперервний процес становлення особистості фахівця і професіонала, який починається з моменту вибору професії, триває протягом усього професійного життя людини й завершується, коли вона припиняє свою професійну діяльність [5].

В.М. Дружинін вважає, що професійне становлення можна розглядати в чотирьох напрямках: як процес соціалізації; як процес розвитку особистості (цілісна, закономірна зміна кількісних і якісних характеристик суб'єкта праці); як форму активності особистості, яка розглядається відповідно до діяльності, будучи динамічною умовою її становлення і власного руху; як професійну самореалізацію індивіда на життєвому шляху.

Л.М. Мітіна професійний розвиток розуміє як зростання, становлення, інтеграцію та реалізацію у професійній діяльності фахово-значущих особистісних якостей та здібностей, професійних знань та умінь. Професійний розвиток, на думку автора, охоплює три основні стадії психологічної перебудови особистості: самовизначення, самовираження й самореалізацію. Здатність і можливість самореалізації людини в професії визначається суб'єктивністю яку, зокрема, обумовлено високим рівнем розвитку інтегральних особистісних характеристик: спрямованістю, компетентністю та гнучкістю. Кожна інтегральна характеристика – це певна комбінація професійно значущих особистісних якостей, істотних для успішної діяльності в межах конкретної професії.

Як критерій професійного розвитку розглядають професійну ідентичність, яка свідчить про ступінь прийняття суб'єктом професії та професіоналізації як засобу задоволення своїх потреб та самореалізації; про ступінь прийняття себе як професіонала; про ступінь прийняття себе як системи цінностей відповідної професійної спільноти. Вона оцінюється на підставі суб'єктивних показників, насамперед, задоволеності працею, професією, кар'єрою, собою, професійної самооцінки, індексів самореалізації й самоактуалізації особистості, показників ціннісно-орієнтаційної єдності (Ю.П. Поваренков).

Професійна ідентичність як системоутворювальна властивість особистості, забезпечує швидку адаптацію до нових умов діяльності, професійний розвиток і особистісне зростання суб'єкта (У.С. Родигіна). Професійна ідентичність є результатом процесів професійного самовизначення, персоналізації й самоорганізації, має вияв в усвідомленні себе представником певної професії та професійного співтовариства, як певний ступінь ототожнення-диференціації себе зі справою та «іншими» (Г.В. Гарбузова, Л.Б. Шнейдер). Ідентичність виявляється на різних рівнях: когнітивному (усвідомлення приналежності до певної категорії, відповідності певним критеріям), мотиваційно-смысловому (визнання необхідності й значущості для себе цієї приналежності, узгодженості її з системою особистісних прагнень), афективному (суб'єктивне задоволення від цієї приналежності, бажаності її для себе), поведінковому (відповідність поведінкових патернів власним уявленням про соціальні експектації, що висувають до представників певної соціальної категорії, тобто виконання відповідної соціальної ролі) [1].

До основних показників професійної ідентичності дослідники відносять: усвідомленість (рівень самоусвідомлення, самоприйняття, адекватності самооцінки, тобто самосвідомості (зокрема, професійної); сформованість (відчуття причетності до професійної спільноти, наближення до суб'єктивного образу професіонала, відповідності професійним вимогам); прийняття (позитивне емоційне ставлення до професії й до себе в професії, прийняття професійної ролі, рівень узгодженості між особистісною й професійною ідентичністю).

Професійна ідентичність розвивається під час навчання, і саме професійна освіта є одним із джерел її формування (Л.Б. Шнейдер, У.С. Родигіна, Н.О. Антонова, І.Є. Григорович та ін.). У розвитку професійної ідентичності майбутніх психологів особливу роль відіграє вищий навчальний заклад, оскільки такий предмет, як психологія в середній школі практично не викладається, і розвиток професійної ідентичності психолога, фактично, починається тільки у вищому навчальному закладі [1].

У цілому професійне становлення розуміємо як складний, неоднозначний, багатоваріантний процес, невіддільний від загального розвитку особистості. Професійний розвиток починається з моменту прийняття й включення в процес засвоєння професії. Прийняття професії створює ситуацію включення людини в систему вимог і цінностей певної професії.

Це породжує людську спрямованість на засвоєння професійної діяльності, під час якої зникають протиріччя між вимогами й можливостями, між цінностями, пов'язаними з професією та змістом мотиваційної сфери людини. Процес професійного становлення найтісніше пов'язаний зі смисловим регулюванням життєдіяльності людини, що здійснюється ціннісно-смисловою сферою особистості. Водночас, професійне самовизначення особистості носить самостійний, творчий характер, взаємопов'язано з активністю особистості, з вибором власної стратегії життя, побудовою свого професійного й життєвого шляху.

Нас цікавить, передусім, етап професійної підготовки, де студенти ще безпосередньо не беруть участь у професійній діяльності, але у них вже формується професійна ідентичність, центральним компонентом якої є усвідомлення себе як суб'єкта професійної діяльності. Становлення студента як суб'єкта професійної діяльності відбувається під час інтеріоризації зовнішніх регуляторів (професійних норм, принципів) внаслідок чого формується система професійних ціннісних орієнтацій і суб'єктна позиція майбутнього фахівця, як система його поглядів та установок відносно власного особистісного та професійного саморозвитку.

Аналіз проблеми професійного зростання особистості у галузі практичної психології знаходить низку специфічних особливостей цього процесу. Відзначають тісний взаємозв'язок і взаємозалежність «професійних» та «особистісних» якостей професіонала. Особистість професіонала розглядають як основний інструмент професійної діяльності. Так, у виділених О.Ю. Пряжніковою етапах професійного становлення практичних психологів знаходить відображення процес перетворення внутрішнього світу спеціаліста. І.В. Дубровіна стверджує, що «застрявання» особистості на якихось етапах

вікового розвитку супроводжується професійними кризами й деструкціями. Професіоналізм психолога ґрунтується на розвитку соціально перспективних умінь та професійної інтуїції, вмінні гармонізувати свідому й несвідому сфери, здатності не перетворитися на «робота» і, водночас, не втратити тотожності із собою та професійних позицій [4].

Дослідження особливостей професійної ідентичності майбутніх психологів було здійснено в два етапи. Перший етап було присвячено вивченню змін особистісного сенсу поняття «психолог» у досліджуваних студентів. Результати другого етапу дослідження дозволили проаналізувати особливості та визначити відмінності показників професійної ідентичності майбутніх психологів залежно від етапу професійної підготовки та форми її фінансування.

Дослідження здійснювалися на базі Вінницького державного педагогічного університету. Вибірку склали студенти I, III і V курсу психологічного факультету у віці від 17 до 25 років (загальна кількість – 150 осіб).

Репрезентованість у свідомості студентів особистісного сенсу психолога вивчали за допомогою асоціативного експерименту. Під час дослідження було виявлено відмінності в асоціаціях студентів першокурсників, що навчаються за рахунок бюджетних коштів та оплачують навчання. В асоціаціях студентів - п'ятикурсників між студентами різних форм фінансування (платна, бюджетна) навчання значних відмінностей не виявлено.

На підставі отриманих даних, можна припустити, що спільною для всіх студентів тенденцією є представленість у свідомості «психолога» через конкретні атрибутивні ознаки, що характеризують професійну діяльність фахівця, здебільшого пов'язаних із сукупністю професійних якостей (емпатія, рефлексивність, терпимість, гуманність, об'єктивність, комунікативність тощо) та із практичною (помічник, лікар, практик тощо) і науковою діяльністю (вчений, знання, експеримент, розум тощо).

Виявлено і деякі розходження за даними різних груп досліджуваних студентів. У студентів-першокурсників, що навчаються на бюджетній основі, поширеними є асоціації, пов'язані з науковою діяльністю психолога, а у студентів, що оплачують навчання, найбільш часто зустрічаються асоціації

пов'язані з практичною діяльністю психолога. Отже, студенти-першокурсники, які навчаються на бюджетній основі, орієнтовані на сферу науково-дослідної діяльності з фундаментальних проблем психології, вироблення знань про людину, світ, їх систематизацію та науково-обґрунтовану практику з метою подальшого розвитку психологічної науки (учений, знання, об'єктивність тощо).

У студентів-першокурсників, що навчаються на платній основі, більш виражена орієнтація на вирішення практичних задач, аналіз, оцінку й пояснення психологічних явищ в обраній галузі психології, надання прямої психологічної допомоги людям (практик, експеримент, фахівець, лікар тощо).

Однак є асоціація, яка займає значну рангову позицію в обох групах студентів-першокурсників – асоціація «помічник». Можна припустити, що у свідомості студентів психолог постає як фахівець, який допомагає, використовуючи певні способи та форми психологічної роботи, подолати різноманітні психологічні труднощі.

Розподіл асоціацій у студентів - п'ятикурсників носить дещо інший характер: найпоширенішими є асоціації, пов'язані з професійно-особистісними якостями психолога (гуманний, толерантний, емпатія тощо)

Результати, отримані за допомогою асоціативного експерименту, опрацьовувалися методом кластерного аналізу. У кластерній структурі майбутніх психологів 1 курсу, які навчаються за рахунок бюджетних коштів, представлено поняття, що охоплюють різні сфери професії «психолог»: трудова діяльність, професійно-особистісні якості, функції й соціальні ознаки професії; окреслено, здебільшого, наукові та професійно-функціональні аспекти професії, які відображають уявлення студентів - бюджетників про майбутню професійну діяльність. У цій структурі виражена також і орієнтація на особистісні досягнення за допомогою професії, необхідність інтелектуального розвитку для досягнення високого рівня домагань. Зокрема, професія «психолог» розглядається студентами-бюджетниками в тісному зв'язку з інтелігенцією.

Для групи майбутніх психологів 1 курсу, які оплачують навчання, загальна закономірність уявлення поняття «психолог» та ж, що і для студентів, що навчаються за рахунок бюджетних коштів, але в кластерах більш широко

представлено поняття, що характеризують кар'єрно-трудова орієнтацію, особистісні, функціональні й комунікативні складові, пов'язані з практичною діяльністю психолога. Підкреслено важливість позитивного емоційного фону життєдіяльності психолога, простежується невпевненість у професійних досягненнях.

Для студентів - п'ятикурсників ще більш характерною є репрезентація «психолога» через професійно-організуючі якості, зовнішні й внутрішні складові професії. На відміну від студентів-першокурсників у студентів-п'ятикурсників є наявним прагнення до самоактуалізації у професійній діяльності, також має місце зв'язок професії «психолог» з емоційною напругою й необхідністю її відреагування. Найкраще розкрито трудову складову життя психолога та взаємозв'язок пізнавальних та комунікативних аспектів професії.

На підставі результатів кластерного аналізу, можна припустити, що спільною закономірністю, що є наявною для всіх груп піддослідних (1 курс платне-бюджет і 5 курс), є той факт, що до одного кластеру належать різні поняття про складові професії «психолог», які відображають різні аспекти професійної діяльності, що свідчить про складність і багатоаспектність поняття «психолог» для студентів, про важливість і нерозривність таких складових, як наукова та практична діяльність, особистісні та професійні якості, прагнення до досягнень за допомогою професії та самоактуалізації в ній.

Необхідно також зазначити, що, здебільшого, система світоглядних і ціннісно-сміслових понять («людина», «товариш», «любов», «душа», «тіло»), що вишиковуються навколо поняття «психолог», зустрічається тільки на I курсі. У студентів-п'ятикурсників система понять має конкретну орієнтацію, пов'язану з формальними професійно-функціональними аспектами професії.

Професійна ідентичність у нашому дослідженні вимірювалася за допомогою методики «Дослідження професійної ідентичності студентів психологічного факультету» (ПІ) Н.О. Антонової [1].

З метою визначення статистичної вірогідності відмінностей показників на різних етапах навчання та форм фінансування було використано t-критерій Стьюдента.

При дослідженні професійної ідентичності майбутніх психологів залежно від форми фінансування навчання виявлено значні відмінності за показником «когнітивний компонент» (платна форма – 50,24, бюджетна форма – 61,86; $t = -2,74$ при $p < 0,01$). Студенти, які навчаються на платній основі, усвідомлюють свою причетність до професії «психолог», прагнуть відповідати пропонованим професійним критеріям. Пояснюючи ці відмінності, можна припустити, що студенти платної форми навчання орієнтовані більшою мірою на практичну діяльність, професійну компетентність, що обумовлює позитивне ставлення до обраної професії.

Практичні рекомендації та загальні висновки

Професійна ідентичність майбутніх психологів має свої особливості на різних етапах професійної підготовки, які обумовлені наявністю професійних знань, набутим досвідом практичної діяльності, наближенням до реальної професійної діяльності психолога, яке супроводжується сумнівами у відповідності обраній професії, деяким розчаруванням в ній. Аналіз професійної ідентичності в залежності від форм фінансування навчання показав, що студенти, які навчаються за рахунок бюджетних коштів, більш орієнтовані на навчально-професійну діяльність. У студентів, які навчаються на платній основі, більш виражена орієнтація на професійну компетентність, яка сприяє більшій усвідомленості професії «психолог» і прагненню відповідати вимогам, які висуває суспільство до неї.

Виходячи з результатів досліджень становлення професійної ідентичності майбутніх психологів для більш ефективного професійного становлення необхідно:

1) впевнено оволодіти декількома психологічними методиками. (З огляду на відсутність клінічного досвіду, методики повинні бути найменше суб'єктивними);

2) повніше ознайомитись з різними формами психологічної роботи, соціальними позиціями психологів та сформуванню перелік особистісно-важливих якостей, та специфічних задач для кожного з місць та форм роботи.

Найкраще вибрати «живий» орієнтир своєї майбутньої діяльності та підтримувати з ним контакт, систематично ознайомлюватись з його методами та прийомами професійної діяльності.

Підтримувати професійні зв'язки з колегами, та презентувати себе у різних соціальних групах як майбутнього психолога. (Як показали дослідження повністю ідентичний професіонал, це: я сам вважаю, що я-психолог; інші психологи визнають мене психологом, інші люди, не пов'язані з психологією, також визнають мене психологом. [6])

До четвертого курсу студент із необхідністю накопичує досить великий обсяг знань про майбутню професію. Деякі вже намагалися примірити на себе роль практичного психолога в рамках навчальних практик або самостійний професійної діяльності. Однак ідентифікація зі своєю професією ще не відбулася: «Я» й «Психолог», «Ідеальний психолог» у свідомості студентів виявляються не зв'язаними. Елементи психологічної роботи (сфери й форми професійної діяльності) хоча і об'єднані в цілісний образ-конструкт, проте особистісно не асимільований й існує сам по собі. Цей факт можна виразити у фразі «Є я, а є психологи-професіонали, про роботу яких я знаю цілком достатньо». Цікавим є й той факт, (дані були отримані в результаті інтерв'ювання) що власне Я (реальне Я) представляється студентам професійно непрестижним, що, імовірно, пов'язане з переоцінкою обраної професії. Таким чином, основним фактором, що утруднює даний етап становлення професійної ідентичності, є, з одного боку, низька самооцінка власних професійних можливостей, а також, з іншого боку, розмита та дещо негативна оцінка освоюваної професії, багато в чому характерна для сучасної суспільної думки.

Перспективи подальших досліджень полягають у теоретичному та практичному дослідженні чинників, що оптимізують процес особистісно-професійного розвитку майбутніх психологів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонова Н.О. Психологічні основи розвитку готовності до професійної діяльності психолога: Монографія / Н.О. Антонова. — Слов'янськ: Видавець Маторін Б.І., 2010. — 561 с.
2. Эриксона Э. Идентичность: юность и кризис: Пер. с англ. — М., Прогресс, 2006. — 352с.

3. З. Фройд «Психологія мас, та аналіз людського Я». М. Вена, 1998.—301с.
4. Концептуальні засади і методика глибинної психокорекції: Підготовка психолога-практика: Навчальний посібник / за ред. Т.С. Яценко. — К.: «Вища школа», 2008. — 342 с.
5. Маркова А.К. Психологія професіоналізму/А.К. Маркова. - М.,1996. -308 с.
6. Шевандрин Н.И. «Форми становлення личности в процесі її професіоналізації». СПб. Ісиди, 1998.—302с.
7. Інформаційні ресурси Інтернет
 1. http://www.diagnostics.spb.ru/cam_1_1.html
 2. <http://www.humanpsy.ru/collective/prof-soprovod-01>
 3. <http://www.social-pedagog.edu.mhost.ru/Docum/SPSW/menu.htm>
 4. <http://www.wikipedia.org/wiki>
 5. <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/111208>